

S

OSYOKÜLTÜREL AÇIDAN KİŞİLİK BOZUKLUKLARI

GİRİŞ

Her çocuk gelişiminin erken evrelerinde çevreyi keşfe dönük bir dizi keyfi davranış dizisi sergiler. Belirli kapasite ve huyları doğuştan taşımakla taşımakla birlikte âilesi, yaşıtları ve yakın çevresi ile etkileşimde bulunmak sûretiyle çocuk hangi davranışa müsâmaha edilebileceğini, hângisine edilemeyeceğini öğrenir. Gelişim psikologları bu biçimlenme sürecinin gidecek daralıp seçici hâle geldiğini ve sonunda tutarlı bir ruhsal, kişisel ve kültürel başa çıkma yöntemleri örüntüsü sağladığını bildirirler. Hayata ve birbirinden çok farklı duygu ve tepkilerle başlamış da olsak, yaşantılarımız sorun çözme yöntemleri konusundaki dağarcığımızı sınırlar. Böylece hem başka insanlarla iletişim kurma hem de kendimize (iç dünyamıza) bir anlam verme konusunda bize özgü bir kişilik şekillenmiş olur. Kişilik artık, huy (temperament) ve karakterin bir bileşimi olarak anlaşılmaktadır; huy doğuştan gelen, genetik ve yapısal etkileri bünyesinde barındırırken, karakter de öğrenilmiş psikososyal yaşantıları ifade etmektedir (Eskedal 1998, Cloninger ve Svrakic 2000). Kişilik bozuklukları (KB) uyum bozucu ve sâbit davranış örüntüleriyle kendisini gösteren kişilik tarzları olarak tanımlanabilir. Bozukluk ifâdesi temel karakter yapısında bir kusura işaret etmektedir. Kişilik bozukluğu ifâdesi, daha özgül olarak tanımlamak gerekirse, huy/kendilik algısı/hayat yönelimi/günübirlik çevresel ihtiyaçlara gösterilen tepkiler gibi bir dizi alanda kusura işaret eder.

Kişilik özelliklerinin en uç noktasında kişilik bo-

Kemal Sayar*

ÖZET

Psikososyal etkenler muhtemelen kişilik özelliklerinin kişilik bozukluklarına dönüşmesinde zorunlu belirleyicilerdendir. Geleneksel toplumlardan modern toplumlara geçişte olduğu gibi, istikrarlı yapıların yıkılması ve onların yerini daha az istikrarlı olanların almasıyla, hızlı sosyal değişimler vuku bulmuştur. Sosyal dokudaki bu istikrarsızlığın genelde psikopatoloji ve özelde kişilik bozuklukları için bir risk etkeni olduğu düşünülmektedir. Çeşitli kişilik bozukluklarının tanı ölçütlerini oluşturan bâzı kişilik özellikleri, başka bâzı kültürlerde normâl kabul edilebilmektedir. Bir kişilik özelliğinin uyum veya işlev bozucu olup olmadığı, öznел sıkıntı yaratıp yaratmadığı kültürel bağlamla ilgili bir durumdur. Normâl kişilikten sapmayı tanımlamak bir toplumun özgül değer, ideâl, dünya görüşü, kaynak ve sosyal yapıları dikkate alınarak gerçekleştirilecek kültürel bir egzersizdir. Günümüz Batı toplumunun bireyci ikliminde narsisizm gibi kişilik özelliklerinin kabul görüp beslendiği düşünülmektedir. Batı'da âilenin ve geleneksel anlam sağlayıcı sistemlerin çöküşüyle birlikte Borderline Kişilik Bozukluğu bir salgın boyutuna varmıştır. Antisozyal Kişilik Bozukluğu hiyerarşik ve istikrarlı âilelerin yaygın olduğu Doğu toplumlarında, Batı toplumlarına nazaran çok daha düşük oranlarda bildirilmektedir. Kapitalizmin insanî bağıllığı ve itimadı yok etmesi ve tüketicilik kültürü, adına "karakter aşınması" denen bir durumu ortaya çıkarmakta ve insanları hayatlarına bir anlam katmaktan mahrum bırakmaktadır. Bu gözlemler kişilik bozukluklarının etiolojisinde sosyogenetik modelin anlamlılığına işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: kültür, kişilik, kişilik bozuklukları, modernizasyon

PERSONALITY DISORDERS FROM THE SOCIOCULTURAL VIEW-POINT

ABSTRACT

Psychosocial factors are probably the crucial determinants of the amplification of personality traits to disorders. The breakdown of stable structures, and their replacement by less stable ones, as occurring in the transition from traditional to modern societies, creates rapid social changes. This instability in the social fabric is considered to be a risk factor for psychopathology in general and for personality disorders in particular. Many traits that are included as diagnostic criteria for various personality disorders may be considered normal in other cultures. Whether a personality trait is maladaptive or causes functional impairment or subjective distress are related to the cultural context. Defining or labeling deviances from normal personality is clearly a culture-relative exercise, and its boundaries are reflective of the specific values, ideals, worldview, resources and social structures of the society. Some personality traits as narcissism are assumed to be fostered in the individualistic ethos of contemporary Western society. Borderline Personality Disorders attain the status of an epidemic with the breakdown of family and traditional meaning providing systems in the West. Antisocial Personality Disorder has been reported to be quite rare in Eastern societies compared to western ones which signify the protectiveness of hierarchical and stable families. The cult of consumerism and the breakdown of trust and human attachments brought in by late capitalism cause what is called "character corrosion" and hence rid human beings from meaning in their lives. These observations favor a sociogenetic model to be meaningful in the etiology of personality disorders.

Keywords: culture, personality, personality disorder, modernization

zuklukları yer alır. Pek çok farklı stres kaynağı kişilik özelliklerinin abartılmasına yol açar. Âile işlev bozukluğu ve yetersiz ebeveyn ilgisi bütün ruhsal risk etkenleri içinde en çok öne çıkan olumsuz yaşantılardır. Etkili ana babalık yüksek düzeyde bir esneklik gerektirir ve çocukların huylarına uyum sağlayabilme becerisi is-

* Doç. Dr. KTÜ Tıp Fakültesi Psikiyatri AD / e-posta: mkemalsayar@superonline.com

ter. Anne-baba çocuğun ihtiyaçlarına değil de kendi ihtiyaçlarına dayalı katı stratejiler geliştirirlerse, çocuklardaki istenmeyen özellikler kaybolmak bir yana çoğalırlar. Toplumsal etkenler bu süreci tırmandırır. Zira âiledeki işlev bozukluğu sıklıkla toplumdaki işlev bozukluğuyla ilgilidir. Geniş âile ağlarının çözülmesi, ortak değerlerin kaybına bağlı olarak normsuzluk, toplumsal rol geliştirme zorluğu, bir iş ve eş seçme zorlukları ve nihâyet toplumsal ağların zayıflığı kuvvetli stres etkenlerini oluştururlar. Bu etkenler özellikle işlev bozukluğu gösteren âilelerde yetişmiş ve kişilik özellikleri bakımından incinebilir durumda olan bireylerde daha da güçlü bir etki doğururlar (Paris 1997). Sözgelimi dışı dönüklük normâl şartlar altında uyum sağlamaya dönük bir özelliktir. Ancak, olumsuz çevresel etkenlerin varlığında dışadönükler daha fazla toplumsal temas için diğer insanlarla iletişim kurmaya çalışır ve bu özellik abartıldığında da işlev bozukluğuna yol açabilir. Çocuk dikkatin merkezi olmak isteyebilir ve dikkat esirgendiğinde de protesto davranışları gösterebilir. Bu özellikler ısrarla uygunsuz davranışlara yol açarsa, tepki uyandırmaları kaçınılmazdır. Aynı davranışlar pek çok bağlamda sergilenirse dürtüsel küme kişilik bozukluğuna (histriyonik, narsisistik gibi) tekabül ederler. Geleneksel toplumlarda, norm daha geniş toplumsal gruplara uyumdur ve burada toplumsal anksiyete ve kişiler arası bağımlılık normlara uygun sayılır. Geleneksel toplumlarda grup bağlılığını tehdit edebilecek narsisistik özelliklerin uyumu bozduğu var sayılır. Öte yanda, modern toplumlarda, özerk işlevleri bozduğu düşünülen toplumsal anksiyete ve kişiler arası bağımlılık uyum bozucu sayılırken, narsisistik özellikler, toplumsal ağları bozsa dahi, eğer kişinin işlevlerini yerine getirmesine engel olmuyorsa uyuma dönük kabul edilir (Paris 1996, Paris 1997).

Kişilik kuramcılar Cloninger ve Svrakic (2000) “günlük hayatın psikopatolojisi”nin Freud’dan bugüne değiştiğini, günümüzün liberal toplumunda agresyon ve cinselliğin yüzyıl başının muhafazakâr ahlâk ortamına göre daha kolay ifâde edildiğini ve baskınlık/rekabetçilik gibi kişilik özelliklerinin artık bir sorun olarak idrak edilmek bir yana, özendirildiğini yazmaktadırlar. İnsanlar, artık, dürtülerini ifâde etme yollarını aramak yerine kimlik, anlam ve seçim sorunlarıyla yüzleşmektedirler. Yazarlar günümüzde yardıma ihtiyaç duyan insanların dertlerini tam olarak târif etmekte zorluk çektiklerini ve bunaltılı değil öfkeli, suçlulukla değil amaç sorunlarıyla uğraşan, ketlenmiş değil ikircikli, üzgün değil boş hisseden kişiler olduğunu bildirmektedirler. Bu kişiler yaşantılarından öğrenmekte zorluk çekmekte, uyumsuz davranışlarını yinelemekte ve sıklıkla da kişilik bozukluğu tanısı almaktadırlar (Cloninger ve Svrakic 2000). İnsanın kimliğine ilişkin soruların giderek yoğunlaştığı, benliğin hızla dönüştüğü, doyunlaştığı (Gergen 2000) veya içinin boşaldığı (Cushman 1990) bir zaman diliminde toplumsal değişimlerin kişilik bozuklukları üzerindeki muhtemel etkisini tartışmak istiyorum.

KİŞİLİK BOZUKLUĞU TİPLERİ

Foulks (1997) bir kişilik özelliğinin uyumu veya işlevi bozucu olmasının kültürel bağlamla ilişkili olduğunu yazar. “Normâl kişilik”ten sapmayı tanımlamak bir toplumun özgül değer, ideâl, dünya görüşü, kaynak ve toplumsal yapıları dikkate alınarak gerçekleştirilecek kültürel bir egzersizdir. Küçük ölçekli toplumlarda normlara uymayan kişi çok daha az sıklıkta anormâl olarak etiketlenmektedir. Bu da böylesi toplumlarda ruhsal rahatsızlıkların neden daha fazla remisyon gösterdiğini açıklar. Anormâl ve normâli ayırma konusundaki başka bir zorluk da, farklı kültürlerin farklı kişilik özelliklerini ideâl olarak tanımlamasından kaynaklanmaktadır. Yenilik arayışı, tez canlılık ve dışı dönüklük gibi özellikler belirli bir toplumda erkekler için ideâl kabul edilebilir ve bu toplumda çocuk yetiştirme pratikleri, yasak, ritüel ve kurumlar bu değerleri öğretip pekiştirebilir. Buna ek olarak, çocuk yetiştirme ve toplumsallaşma pratiklerinin kültürler arasında hatırı sayılır bir biçimde değiştiğini ve bunun da çocuğun önemli evrelerindeki gelişimini doğrudan etkilediğini hatırlamak gerekir. Herhangi bir toplumda ebeveynlik çoğu tarihten tevarüs edilen öğrenilmiş inanç, değer ve pratiklerce biçimlenir. Bu özgül çocukluk yaşantıları bâzı kişilik özelliklerinin bastırılarak bâzılarının öne çıkarılmasında belirgin rol oynayabilir. Bâzı kişilik bozukluklarının (KB) tanı ölçütleri içinde yer alan pek çok özellik başka kültürlerde normâl sayılabilir. Bu duruma aşağıdaki biçimlerde örnek verilebilir:

Paranoid KB: Pek çok Akdeniz halkı “nazar”’a inanır, muska takar, selim olaylarda gizli ve tehditkâr anlamlar arar, yeterli bir temele dayanmaksızın başkalarından zarar göreceğini düşünür; başkalarına güvenmekte zorlanır. Böylesi bireyler kendi kültürel bağlamında incelenmedikleri sürece Paranoid KB tanısı alabilirler.

Sizoid KB: Tek başına faaliyetlerde bulunma, duygu yokluğu, cinsel arzu yokluğu, övgü veya eleştiriye kayıtsızlık ve kısıtlı duygulanım “aydınlanmış” bir Budist râhibi de târif edebilir.

Sizotipal KB: Büyüsel düşünce, olağandışı algısal yaşantılar, tuhaf veya eksantrik davranış ve görünüm-ler, uygunsuz soyut konuşma, pek az yakın arkadaş ve sırdaş küçük toplumlardaki pek çok şaman ve mistiğin gösterdiği özelliklerdir.

Histriyonik KB: Pek çok başarılı aktris, model veya şov kızı fiziksel câzibe ile çok uğraşan, duygusal olarak kendilerini çok fazla ifâde eden, ben-merkezci, dikkat odağı olmadıklarında rahatsızlık hisseden kişilik özellikleri gösterirler.

Narsisistik KB: Pek çok başarılı iş adamı veya politik lider kendi amaçları uğruna başkalarını kullanır, kendilerini çok önemli sayar, sınırsız güç ve başarı düşleri kurar, sürekli dikkat ister ve diğerlerinin hissettiklerine eşduyum gösteremezler. Bu özellikler kimi toplumlarda garip karşılanmasa da Narsisistik KB tanısını koydurabilirler.

Bağımlı KB: Bu bireyler yanlış olduğunu bilseler bile reddedilme korkusuyla diğer insanları onaylarlar. Başkalarının kendileri hakkında önemli kararlar almalarına izin verirler. İnsanlar kendilerini sevsin diye nâhoş buldukları işleri yapmaya gönüllü olurlar, yakın ilişkiler bittiğinde çâresiz hisseder, eleştiriyi kolayca yaralanırlar. Tüm bu özellikler geleneksel İnuit toplumunda yüceltilen kültürel değerlerdir (Foulks 1997).

KÜLTÜREL FARKLILIKLAR

Lin (1997) muhtelif kişilik bozukluklarını tanımlayıp sınırlarken kullandığımız kavramların ne ölçüde “kültüre bağımlı” olduğunu sorgulamamız gerektiğini söyler. Karakter özellikleri ve huy farklılıkları antikiteden beri bilinmekle birlikte, kişilik ve kişilik bozukluğu kavramları nisbeten yeni Batılı icatlardır. “Kişilik bozukluğu” ifâdesi bâzı Batı-dışı kültürlerin temel inançlarıyla çelişmektedir. Sözelimi günümüz Çinlileri’nin çoğu, Konfüçyüsçülük’te mündemiç olan insan tabiatının tekemmül edebileceği inancına bağlı olarak, kişilikte kalıcı bir kusur fikrine yabancılık duyacaktır. Bu durum Çinli psikiyatrların, uluslararası tanı sistemleriyle uyum içinde olma gayretlerine rağmen, kişilik bozukluğu tanısını kabul edip kullanmaktaki yaygın tereddüdünü de açıklamaktadır. Kişilik bozukluğu tanılarının uygulanmasındaki zorluk ve engeller bu kategorilerin evrenselliğinin ve geçerliğinin sorgulanmasına yol açmaktadır. Antisozyal KB dışında bu “sendromlar”ın zaman içinde sebat edip etmedikleri veya doğal seyirleri üzerinde pek az şey bilinmektedir (Lin 1997). Bir başka husus da, belirli bir toplumda normâl dağılım gösteren kişilik özelliklerinin bir parçasının, etiketlenmesi ve patolojize edilmesi (marazileştirilmesi) tehlikesidir. Özellikle Antisozyal KB’de bu tür bir etiketleme terapötik nihilizme yol açmakta, her zaman olmasa da sıklıkla ahlâkî olarak görülebilecek bir durum medikalize edilmekte ve ceza sistemi tıbbın kanatları altına alınmaktadır. Medikalizasyonun en ciddi sonuçlarından birisi de davranışsal sorunları olan bir bireye görünüşte bilimsel bir etiket yapıştırmak sûretiyle sorunlarının kaynağı olarak kişilik kusurunun gösterilmesidir. Bu durum karakter özelliklerinin tezâhürlerinin nâdiren durağan olduğu, daha ziyâde çevreyle dinamik etkileşimlerin neticesinde ortaya çıktığı gerçeğini gizlemektedir (Lin 1997). KB kategorilerinin geleneksel cinsiyetçi yaklaşımları pekiştirdiği de dile getirilmiştir. Kadınlarda Histriyonik KB, erkeklerde ise Antisozyal KB daha yaygın olarak teşhis edilmektedir. Bu durum kültürel stereotiplerin yankılanmasıdır: Bağımsız erkek ve bağımlı kadın. Antisozyal bağımlılığa karşı savaşır ve diğer insanlara ortadan kaldırılması gereken engeller veya yönlendirilmesi gereken vasıtalar olarak bakar. Öte yandan histriyonik diğerlerine bağlanmak sûretiyle derin bir içsel yalnızlığı iyileştirmeye çalışır. Kadının mâneviyat, hastalık ve histerik gösteriye, erkekse dünyâperestliğe, saldırganlık ve ince hesaba yatkındır (Nuckolls 1992).

Christopher Lasch (1979) psikiyatrik patolojinin en belirgin biçimleri olarak kişilik bozukluklarının öne çıkmasını bürokrasi, imgelerin çoğalması, terapötik ideolojiler, içsel hayatın rasyonelleşmesi, tüketim kültürü, âile hayatındaki değişiklikler ve değişen toplumsallaşma örüntüleri gibi bir dizi toplumsal ve kültürel değişikliğe bağlamaktadır. Patolojik narsisizmi besleyen şey çağımızda günlük hayatın dokusunu oluşturan özelliklerdir: Diğerlerinin sunduğu sıcaklığa gereksinirken bağımlılıktan korkmak, bir içsel boşluk duygusu, sınırsız bastırılmış öfke ve tatmin bulmayan ihtiyaçlar. Lasch’a (1979) göre narsisizm modern hayatın gerilim ve endişeleriyle gerçek mânâda başa çıkmanın en iyi biçimini temsil etmektedir. Bu yüzden hâkim olan toplumsal şartlar herkesin içinde saklı duran narsisistik özellikleri değişik derecelerde açığa çıkarır. Bu durum âileyi de dönüştürmekte ve böylece kişiliğin altta yatan yapısını şekillendirmektedir. Bir geleceği olmadığını düşünen bir toplum bir sonraki neslin ihtiyaçlarına dikkat kesilmeyecektir, tarihî süreksizlik duygusu da âile üzerinde tahripkâr bir etki yaratacaktır. Zygmunt Bauman’a (1999) göre ise âile insanın kendi yaralanabilir ve geçici olduğu kabul edilen varoluşuyla demir atabileceği emniyet verici, kalıcı bir limandan başka bir şeyi getirmektedir artık akla: “Başlatması kadar bitirmesi de, kurması kadar yıkması da kolay olan âilenin, onu meydana getirenlerden daha uzun süreceğine güvenilemiyor artık. Sonsuzluğa uzanan bu köprü de -üzerinde yürüyen insanlar kadar kırılgan- belki onlardan daha kısa ömürlü”. Toplumsal örüntüler âile vasıtasıyla kişilik üzerinde kendilerini yeniden üretirler. Dünyanın, modern hayatın sunduğu belirsizlik ve emniyetsizliklerden köken almak sûretiyle, tehlikeli ve yasak koyucu bir yer olarak idrak edilmesi saldırgan dürtülerin narsisistik biçimde dışa yansıtılmasıyla daha da pekişecektir. Toplumun bir geleceği olmadığı inancı, gelecek kuşaklarla özdeşleşme yolunda bir narsisistik yetersizliği veya kişinin kendisini tarihî akışın bir parçası olarak hissedemeyişini de içinde barındırmaktadır. Toplumsal bağların zayıflaması, aynı zamanda bağımlılığa karşı bir narsisistik savunmayı da yansıtmaktadır (Lasch 1979). Bu “zâlim” dünyada kendini koruma ve psişik açıdan hayatta kalma etiği yalnızca ekonomik savaş hâli, yükselen suç oranları veya toplumsal kaosla ifâdesini bulmaz, o aynı zamanda bireylerin öznel yalıtılmışlık ve boşluk yaşantısında da ifâdesini bulur. “Yirminci yüzyıl insanının temel sorunu nedir?” diye sorar Rollo May (1953) ve şöyle cevaplar: “Boşluk”. İnsanlar neyi istediklerini ve neyi hissettiklerini bilmemektedirler. Arzu ve isteklerini bir kesinlik hâlinde yaşamadıkları için, kararsızlıktan ve özerklik yoksunluğundan yakınmaktadırlar. Richard Sennett (2003) “yeni kapitalizmin zaman boyutu, insanın karakteri ile bu karakterin süregiden bir anlatıya dönüşmesini engelleyen çılgın zaman deneyimi arasında bir çatışma yarattı” diye yazar. Oysa itimat, ontolojik emniyet ve şeylerin/kişilerin sürekliliği hissi erişkin kişiliğinde

birbiriyle yakından ilgili durumlardır. Diğerlerine itimat güçlü bir insanî ihtiyaçtır (Giddens 1991). Dolaşısıyla, kimlik artık insanın atalarından tevârüs edileceği bir anlatı değildir, yaşadığımız geç modern zaman diliminde sürekli yeniden icad edilmek zorundadır (Giddens 1991, Giddens 2000). Yâhut bir başka deyişle, “psişe, sonu gelmez bir oluş süreci içindedir, asla tamamlanamayan bir benlik hâlinde. Bu koşullarda, resmin tamamını aydınlatan, belirleyici bir değişim ânı veya bütünlüklü bir anlatı kurmak neredeyse olanaksızdır” (Bauman 1993). Frosch (1991) benliğin bâzı patolojilerinin doğrudan postmodern hayatın kendisinden kaynaklandığını öne sürmektedir. Özellikle benliğin büyülenmesi tarzındaki narsistik bozukluklar, zamanımızın karakteristik patolojilerinden. Bu durum, sâdece benliğe aşırı değer yüklenmesi olarak değil, aynı zamanda benliğin gördüğü erken hasarın bir telâfisi şeklinde anlaşılmalıdır. Narsistik benlik kırılan ve parçalanmıştır ve bu yüzden ilişkiden sakınır, bağımlılığı reddeder (Frosch 1991, Thomas 1996). Lasch (1979) narsistik kişiliğin temel özelliklerinden olan haset ve istismarın günümüz Batı toplumunda en samimî ilişkileri bile yiyip bitirdiğini söylerken, Gergen (2000) insanın tam olarak hangi çekirdek öze sâdik kalması gerektiğini hatırlamanın gittikçe güçleştiğini, sâhicilik ideâlinin ucundan bu cundan yıprandığını, içtenliğin anlamının yavaş yavaş belirsizliğe gömüldüğünü yazmaktadır. Narsistik kişilik için uygun bir fidelik olan günümüz geç modern toplumu kişisel gelişim ideolojisiyle yüzeyde iyimser bile olsa, derinlerde bir ümitsizlik ve bıkkınlık dalgası yaymaktadır. Bu ideoloji, Lasch’ın (1979) ifâdesiyle, “inancı olmayanların inancı”dır.

Geleneksel toplumlarda toplumsal değişim hızı yavaştır, nesiller arasında devamlılık vardır, âile ve toplum bağlılığı ve açık toplumsal roller söz konusudur. Tam tersine modern toplumlarda hızlı toplumsal değişim, nesiller arası devamsızlık, azalmış âilevî toplumsal bağlılık ve belirsiz toplumsal roller yürürlüktedir. Geleneksel toplumların “gelenekleri” arasında önemli farklar olmakla birlikte, bireylere bir dizi “tahmin edilebilir beklentiler” sunuyor olmaları, onların ortak özgül doğalarını oluşturur. Bu beklentiler daha sonra kişilik patolojisine kalkan olacak bir yapı oluşturur. İstikrarlı yapıların yıkılması ve onların daha istikrarsız yapılarca ikame edilmesi, modern toplumlar da olduğu gibi hızlı sosyal değişim yaratır. Bu kabil hızlı toplumsal değişimlerden kaynaklanan toplumsal doku istikrarsızlığının genelde psikopatoloji, özelde de kişilik bozuklukları için risk oluşturduğu düşünülmektedir. Geleneksel toplumlar her birey için güvenli ve tahmin edilebilir roller sunar. Âile ve toplumun beklentilerine cevap veren bireyin duygusal ketleme ve kısıtlama ile belirginleşen davranışlarda bulunacağı, öte yanda modern toplumlar yüksek bir özerklik seviyesi getirttiği için burada bireylerin kendi toplumsal rollerini yaratmaları gerekeceği, toplumsal yapıların da daha aktif ve açıklayıcı bir kişilik tarzını

ödüllendireceği bildirilmiştir (Paris 1996, Paris 1997).

Millon (1987, 2000) Borderline (Hudutta) KB’nin (BKB) Batı’daki norm, değer ve âilelerin bozulması gibi kültürel değişimlere bir tepki olduğunu yazar. Paris (1992) BKB’nin toplumsal parçalanmaya verilen evrensel bir tepki olduğunu belirtir ve Batılı olmayan gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde de bu durumun varlığının bildirildiğini belirtir. Ancak bu ciddi ve süregelen bozukluğun Batılı olmayan bağlamlarda daha az yaygınlık gösterdiği bilinmektedir. Kleinman (1988) şu soruları sorar: “Hudutta kişiliğin bitimsiz arzusu ve boş duygusal yüzeyliliği kapitalizmin kültürel gereklilikleri ile ilişkilendirilebilir mi? Kişilik bozukluğu neden Batı toplumunda çok daha kolay tanınmaktadır?” Millon (2000) anne ve babanın iş hayatına çekilmesinin, geleneksel toplumlarda olduğunun aksine, onları çocuğun yanı başında bir rol modeli olmaktan alıkoyduğunu söyler. Gün boyu gözlenecek erişkin etkinliklerinin yanı sıra geleneksel cinsiyet rolleri de birbirine karışır, muğlâklaşır. Çocuk işten eve yorğun argın dönen anne babadan pek az şey öğrenebilmektedir. Geleneksel âile yapısının çözülmesiyle birlikte ayrılma, boşanma ve yeniden evlenmelerde belirgin bir artış olmuştur. Sürekli dağılıp sonra yeni biçimlerle toplanan bir âileye mârûz kalan çocuklar hayatın istikrarını yaşayamaz, gelecekte emin olamaz ve olgunlaşma süreçlerini tamamlayamazlar. Ne tür bir davranışın kendisine emniyet ve istikrar vereceğini bilemeyen çocuk dürtüsel bir biçimde bir eylemden diğerine umarsızca seğirtir; öfke ve düşmanlık, sadâkat ve girişkenlik durakları arasında gider gelir. Ana baba kendisini eleştirecek midir, yoksa merhametli mi davranacaktır? Bunu önden bilemeyen çocuk övgü beklediğinde takdir, ödül beklediğinde aşağılama görmeye hazır olmalıdır. On sekiz yaşına geldiğinde tipik bir Amerikalı çocuğu okulda veya ebeveynleriyle doğrudan etkileşimle harcadığı zamandan çok daha fazlasını TV karşısında harcadığı bulunmuştur. Güçlü bir emniyet bağı olmayan çocukların televizyon karakterleriyle kolayca özdeşleşebileceklerini unutmamak gerekir (Millon 2000). Bilgi ve eğitimin hızla yayılmasının yan tesirlerinden birisi de geçmişte pek çok kişi için sığınak olan, erdemli davranışı ödüllendiren geleneksel toplum kurumlarının çağdaş dünyada bir esin ve gıda kaynağı olarak tarihî güçlerini yitirmeleridir. Geniş âilenin dağılması, tek ebeveynli âilelerin çoğalması ve çocuk sayısında görülen düşüş âileleri yalnızlaştırmakta, akrabalık ilişkilerinin onarıcı etkisini sıfırlamaktadır. Yoksul âile çocuklarının televizyon ekranlarından kendilerine yansıyan ısıltılı dünya ile dışarıdaki dünyanın ezici gerçekliği arasındaki uyuşmazlığı fark etmeleri hayâl kırıklığı ve öfke uyandırmaktadır. Çocuklar modern dünyada gelecekte kendilerine rehberlik edecek içsel standartlara kavuşmadan büyümektedirler. Normsuz ve amaçsız yetişen bu çocukların ileride borderline kişilik patolojisi geliştirebileceği öne sürülmektedir. Hâlihazırda görülen BKB salgınına bir de bu açıdan bakmak yararlı ola-

caktır (Millon 2000). Linehan (1993), daha fazla bireysel özerklik ve diğerlerine daha az bağlanma talep eden modern dünyanın daha güçlü duygusal ihtiyaçları olan çocukların âilelerinden yeterli ilgiyi temin etme yeteneğini kısıtladığını yazar. Bu ilke narsistik özelliklere de uygulanabilir. Narsisizm modern dünyada özendirilse bile, çocuklar için yetersiz ana baba tepkileriyle başa çıkma çabası olarak da görülebilir. Toplumsal çözümü hızlandıran etkenlerin Antisosyal KB'yi de artırdığı hatırlanmalıdır. Sosyokültürel çözümü fiziksel emniyet hissini tahrip ederek, cinsel ve saldırgan dürtülere karşı daha müsamahakar davranarak, yakın ilişkileri ve ekonomik başarıyı önleyip kişinin toplumda bir yer edinmesini güçleştirerek ruhsal rahatsızlıkların ortaya çıkmasını kolaylaştırır. Kuzey Amerika'da duygusal düzensizliğin (depresyon, intihar girişi ve intihar) ve impülsivitenin (madde kötüye kullanımı ve suç) yol açtığı durumlarda bir artış olduğu dile getirilmektedir. Duygusal düzensizlik ve dürtüsellik çağdaş toplumda güvenli bağlanmanın nisbi azlığına bağlı olduğu düşünülebilir (Paris 1997, Linehan 1993). Kanada'da yapılan bir çalışmada en yüksek intihar oranlarının ekonomik gelişmişliğin en yüksek olduğu bölgelerde gerçekleştiği gösterilmiştir. İntihar en çok "ilerlemenin" geride bıraktığı kişileri, sözelimi işsizleri vurmaktadır. Öte yanda, daha geleneksel toplumlarda işsizlik oranı yüksek bile olsa intihar oranları düşük seyretmektedir (Paris 1997). Köksüzlük, bir âdiyete tutunamayıp önemli bir risk etkeni olarak görünmektedir. Modern topluma özgü olan durum toplumsal değişimin hızında sürekli bir artış vuku bulmasıdır. Gemeinschaft'tan Gesellschaft'a uzanan bu hızlı değişim daha küçük âileler (bâzen tek ebeveynli âileler), yüksek coğrafi ve toplumsal hareketlilik ve toplumsal normların un ufak olması anlamına gelmektedir. Hızlı toplumsal değişim, tahmin edilebilir beklentilerin yerine yolların çatallandığı noktalarda (modern hayatta ne kadar da sıkırlar!) seçim yapmayı ikame etmektedir. Bu hızlı değişimle birlikte önceki nesiller için geçerli olan normlar bir sonraki nesilde anlamını yitirmekte ve geçmiş nesillerdeki modellere yaslanamayan gençler el yordamıyla kendi kimliklerini inşa etmeye çalışmaktadırlar. Genç insanlarda intihar ve madde kötüye kullanımının özellikle hızlı akültürasyona mâruz kalan toplumlarda artmış bir yaygınlık göstermesini bu şekilde de değerlendirmek mümkündür. Hızlı sosyal değişim, aynı zamanda, ana babadan çocuklara değer aktarımını zorlaştırmaktadır. Üstelik âile giderek daha istikrarsız hâle gelmekte, rehberlik ve bağlanma için güvenilir bir zemin olmaktan gitgide uzaklaşmaktadır. Çözümüş ve anomik toplumlar radikal biçimde bireycidirler ve bu yüzden gençlerine bir anlam duygusu ve âdiyet sağlamakta kusurludurlar. Genel mânâda modernitenin kimi insanlar için psikolojik gelişimi zorlaştırdığı, kimileri (yüksek özerklik seviyesi yakalayabilen insanlar) için de kolaylaştırdığı söylenebilir. Daha incinebilir ve modern toplumun beklentilerini kar-

şılarmaktan uzak bir azınlık için modern toplum bir kâbus olabilir. Modern toplum pek çok biçimlerde narsistik özellikleri ödüllendirmektedir. Başarı bağlanmaktan daha değerlidir. Bireyciliğin başat görüş olduğu bir toplumda bağımlı özellikler kolayca uyumu bozucu olarak görülebilir. Öte yanda yakın ilişkilerde istikrarsızlık ve düşük yoğunluklu bir impülsiviteyle seyrete bile iş hayatına olumsuz yansımada sürece narsistik özelliklere tahammül edilir. Toplumsal ve tarihi geçiş dönemleri kişilik bozukluğu gelişimi için özel risk dönemleridir (Paris 1997).

Toplumsal yapıların psikopatoloji riskini etkilediği temel yollardan birisi, âile işlevselliği üzerindeki etkileriydiler. Toplumsal işlev bozukluğu âilevi işlev bozukluğuna zemin hazırlar. Âile işlevi âile üyeleri için söz konusu olan desteklerin elde edilebilirliğini de içerir. Bu desteklerin yokluğu değişik psikopatoloji biçimlerinde tezahür eder. İşsizlik gibi toplumsal çevrede yıkım yaratan olaylar veya toplumsal ağ sistemindeki kırılmalar, ruhsal bozuklukların yaygınlığını artırır. Lasch (1979) çağdaş toplumda çekirdek âileyi "kuşatma altında" ve "kalbsiz bir dünyada bir sığınak" olarak tanımlar. Modern toplumlarda âile daha istikrarsız ve çözülmeye yatkındır. Güney Kore'yi dışta tutarsak, Doğu Asya toplumlarında Antisosyal KB (ASKB) yaygınlığı düşüktür ve bunun âile yapısının koruyuculuğuyla ilgili olduğu düşünülmektedir. Saldırgan veya nâmevcut babalar çok az kural koyar, çocukların beklentileri düşük ve âileye sadâkat azdır. Öte yanda geleneksel bir Uzakdoğu âilesinde babalar güçlü ve otoriterdir, çocukların âileden yüksek beklentileri vardır ve âileye sadâkat ödüllendirilir. Birbirine bağlı âilelerde ASKB riskinin düşük olduğu genel bir kabûl görmektedir (Paris 1996). Ak ve Sayar (2002) alkolizmin yaygın olduğu Kore dışarıda tutulursa, ASKB'nin Doğu Asya toplumlarında çok daha düşük oranlarda bildirildiğini yazmaktadırlar. Öte yanda bir saha çalışmasında ABD'de ASKB tanısında iki katına varan ciddi bir artış saptanmıştır. Kùltürler arasında yaygınlık açısından önemli farklar olması ve bozukluğun Kuzey Amerika'daki hızlı artışı bu bozuklukta toplumsal patolojinin çok önemli bir rol oynadığını düşündürmektedir. Sosyal yapılar bazı risk etkenlerinin ruhsal bozuklukların ortaya çıkması üzerindeki etki eşliğini yükseltebilir veya azaltabilir. Tayvan'daki düşük oranlar geleneksel Çin âilelerindeki yüksek bütünleşmeye bağlı olabilir. Bu tür âileler ASKB risk etkenlerinin nerede ise tam tersi değerleri temsil ederler. Babalar güçlü ve otoriterdir, çocukların beklentileri yüksektir ve âileye sadâkat ödüllendirilir. Çocukların açık sınırlandırmalarla yetiştirildiği âileler, ASKB açısından daha az risk oluşturmurlar (Ak ve Sayar 2002). Popüler görüşün tersine, yoksulluk ASKB'nin yaygınlığını açıklamaz. Yoksulluk ile suç arasında, eğer âileler iyi işlev gösteriyor ise, bir ilişki yoktur. Batı'da suç ve ASKB oranlarında görülen artış büyük bir refah artışıyla beraber ortaya çıkmaktadır. Muhtemelen, ASKB yaygınlığının artışındaki temel neden, sos-

yal etkiler için bir aracı işlevi gösteren âlevî işlev bozukluğudur. Antisozyal eğilim antisozyal davranışın kendisinden çok daha fazla yaygındır. Altta yatan dürtüsel özellikler eğer güçlü bir âile ve sosyal yapılar içinde muhafaza edilirlse işlev bozukluğu gösterecek boyutlara ulaşmayacaktır. Açık antisozyal davranış yalnızca âile işlev bozukluğunda ve toplumsal çözümler ortamlarında ortaya çıkacaktır (Ak ve Sayar 2002).

Richard Sennett (2003) yeni kapitalizmin en çarpıcı simgesi olan “uzun vâde yok” sloganının âile ilişkilerine aktarıldığında, “bırak git”, “kendini adama” ve “fedakârlıkta bulunma” anlamlarına geldiğini yazmaktadır. “Uzun vâde yok” anlayışı uzun vâdede kişinin davranışını yolundan saptırmakta, güven ve sadakât bağlarını zayıflatmakta, irâdeyle davranışı birbirinden koparmaktadır. Sennett (2003) yeni düzenin bütün kutsal kitaplarının bağımlı olmayı utanç verici bir durum olarak nitelediğini yazar; oysa birçok eski toplumda, zayıfın gücünün yardımını istediği kamusal bağlılık ilişkileri utanç verici görülüyordu. Bu durumun sonunda bir “**karakter aşınmasına**” yol açacağını söyleyen Sennett şöyle yazar: “Karakterimizi ilgilendiren ‘Bana kim ihtiyaç duyar?’ sorusu, modern kapitalizmle yoğun saldırı altında. Sistem, insanlara kayıtsızlık aşıyor. Bunu, örneğin ‘kazanılan hepsini alır’ piyasalarında, risk ve ödül arasındaki ilişkiyi koparıp, insan çabasını nâfile hâle getirerek yapıyor... Günümüz kapitalizminde karşılaştığımız karakter sorunu budur işte. Ortada bir tarih var, ama insanlarca paylaşılan bir mücadele anlatısı ve dolayısıyla ortak bir kader yok. Bu koşullar altında karakter aşınır; ‘Bana ihtiyaç duyan kim var?’ sorusu yanıtsız kalır” (Sennett 2003). Reklam stratejileri, bugün bizi almak istediğimiz her şeyi alabileceğimiz şeklinde yönlendirmektedir. Satın aldığımız markalar bilinçdışı cinsel arzularımızın, huzur, rahat, emniyet, âdiyet ve iktidar arayışlarımızın bir ilâcı olarak sunulmaktadır. Sâhip olduğumuz ürünlerle kim olacağımızı seçtiğimiz bir zaman diliminde yaşıyoruz.

Kimliğin diğer kaynaklarının aşınmasıyla kimlik ve zevkin temel kaynakları olarak insanlar alışverişe ve tüketiciğe yönelmektedirler. Geleneksel toplum yapısı insanlara bir âdiyet hissi, bilinme ve tanınma imtiyazı, zor zamanlarda destek, dayanışma ve anlam sağlıyordu. Daha durağan ve kararlı eski toplumların yerini günümüzün hızla ayarlı risk toplumunun alması insanları bir “**karakter aşınması**” sorunuyla karşı karşıya bırakmaktadır. Richard Sennett’in deyişiyle bu durum samimî, derin ve sadâkate dayalı insan ilişkilerinin kaybolarak günümüzün çıkarların öne çıktığı bir sığılşmayı temsil eder. Dayanışma duygusu ortalıktan çekilmiştir ve içsel tatminsizlik günbegün büyümektedir. İnsanlar maddî zenginliğin ortasında yoğun bir boşluk duygusundan yakınmaktadır (Minsky 1998, Sennett 2003). Phillip Cushman (1990) 2. Dünya Savaşı sonrasında ABD’de toplum, gelenek ve paylaşılan anlamın uzağına düşen, bunların yokluğunu yaşayan

benliği “boş benlik” olarak tanımlamaktadır. Bu toplumsal yoklukları yaşayan benlik bunları “içsel hayatında” kişisel anlam ve değer yokluğuna tercüme etmekte ve süregelen bir duygusal açlığı tecessüm etmektedir. Bu benlik boşluğunu tüketerek ve sâhip olarak doldurmayı amaçlamaktadır. Tüketim sözcüğünün psikanalitik kuramda ilk tedâisi bebeğin bedensel ve ruhsal varlığını devam ettirmek için “anneyi tüketmesi” durumudur. Anne sütünde mündemiç olan gıdâyla birlikte bebek haz verici ilkel bir kimlik duygusu da alır. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren arzu pazarlanmış ve reklâmcılık bize eksikliklerimizi dış dünyadan alacağımız eşyalarla telâfi edebileceğimizi telkin etmiştir. Böylece bir araba markası, bir içecek ya da giyim eşyası bizim cinsel arzularımızın, iktidar, makam, emniyet, huzur veya âdiyet arayışlarımızı temsil eden simgesel vâsıtalar hâline gelmiştir. Pazarlama tekniklerinin başarısı, artan çeşitlilikte eşyanın giderek daha fazla tüketilmesi ve sürekli değişen moda akımları benliklerimizin anlamlarını yeniden farklı biçimlerde icad etmenin imkanlarını sermiştir önümüze (Minsky 1998).

Psikanalitik bakış açısı, tüketimden alınan hazı ve sâdece daha fazlasına sâhip olmak için sevmeyen işlerde uzun saatler çalışılmasını önceden kültürün içinde hazır bulunan bazı kimlik kaynaklarının aşınmasına bağlamaktadır. Modern toplumun mümeyyiz vasıfları olan parçalanma, yurtsuzlaşma ve insanî irtibat kaybının temel bazı toplumsal değişimlerle ortaya çıktığı tartışılmaktadır. Eski ve istikrarlı topluluklar üyelerine güvenilir bir üs, oradan bir kimlik duygusu geliştirebilecekleri sağlam bir âdiyet, zor zamanlarda dayanışma, paylaşma ve yardımlaşma vasıtasıyla “içeriden biri” olma duygusu sağlıyorlardı. Bu toplulukların ve daha önce de tartıştığımız gibi âilenin parçalanması (Britanya’da her üç âileden biri parçalanmıştır) kimlik ve anlam krizini tırmandırmaktadır. Dahası, geç kapitalizmin ve küresel ekonominin kalkınmanın sosyal dokusunu tamamen ihmâl ederek bir risk toplumu yaratmaları iş ortamında da güvensizliğe, endişe, çaresizlik ve özsaygı azalmasına yol açmaktadır (Minsky 1998). Bauman (1999) şöyle yazar: “Artık, dostların oluşturduğu birliktelik duygusu da tehlike ve tehditleri gideremiyor, onların verdiği acıyı azaltmıyor. Günümüzün felâketleri kurbanların adlandırabileceği, parmaklarıyla işâret edebileceği, karşısında birleşik bir cephe oluşturup onunla savaşabileceği bir düşmanın yaptığı kötülükler değil. Kaderin silleleri, sâbit bir adresleri olmayan, mâlî piyasalar, küresel ticaret koşulları, rekabet gücü, arz-talep gibi tuhaf ve kafa karıştırıcı isimler ardında saklanan gizemli güçler tarafından indiriliyor”. Alışveriş böylesi bir kültürel iklimde insanlara, hayatlarının diğer alanlarında sâhip olmadıkları etkin bir güç sağlar, kültürel ve ruhsal süreçlerin yol açtığı boşluk ve anlamsızlık duygularına karşı bir savunma işlevi görebilir (Minsky 1998). Modern hayatın tüm bu aktardığımız özelliklerinin kişilik bozukluklarının gelişimi için uygun bir fidelik oluş-

turduğu açıktır. Smith (1994) geç modernliğin bir hastalığı olarak ümit yetersizliğine işaret etmektedir. Cennet ve cehennem, kurtuluş ve cezalandırılma gibi dinî ilgiler hayata anlam sağlamaz olduğunda, dinî ümit yerini ilerlemeye duyulan inanca bırakmıştı. Bu inanç herşeyin ileride mutlaka daha iyi olacağını, cennette olmasa bile bu dünyada ileri bir gelecekte daha iyi bir ömür süreceğimizi telkin ediyordu. Savaşlar, çevre kirlenmesi, dünya kaynaklarının eşitsiz dağılımı gibi bir dizi nedenle ümit karamsarlığa dönüşmüştür. Ünlü Rus romancı Alexander Soljenitsin de ilerleme mitiyle beraber insan ruhunun yitirdiklerine dikkat çeker: “Hepimizin unuttuğu şey insan ruhudur” diye yazar, “isteklerimizin denetimsiz biçimde büyümesine izin verdik ve şimdi onları nasıl yönlendireceğimizi şaşırılmış durumdayız... Ve hiç bir şey şu anda ruhlarımızdaki çaresizliği, zihinsel karışıklığımızı, ölüm karşısındaki açık ve sâkin tutumun kaybı kadar iyi anlatamaz. Modern insanın refah seviyesi ne kadar yükseksse, tüyler ürpertici ölüm korkusu ruhunu o kadar derinden yaralıyor” (Soljenitsin, 2002).

SONUÇ

Özetlemek gerekirse, kişilik bozuklukları için sosyal risk etkenleri herkesi etkileyebilir, ancak en büyük etkilerini zâten psikolojik ve biyolojik olarak risk altında bulunan bireylerde icra edeceklerdir. Çekirdek âilelerde dağılım sıklığının artması ve hızlı toplumsal değişimler, hem etkin bir ebeveynliği engellerek hem de sosyal ağ ve yapıların istikrarını bozarak kişilik bozukluğuna zemin hazırlayabilirler. Kapitalizmin modern topluma sunduğu tüketim eksensli yaşama biçimi ve “uzun vâde yok” sloganı etrafında şekillenen, insanî ilişkilerde bağlılık ve itimadı yok sayan anlatısının da modern bireyi bir anlam ve boşluk sorunuyla yüzyüze bıraktığı anlaşılmaktadır. Anlam insan hayatına geri dönmeden, “yitirdiğimiz insan ruhunu” yeniden bulmadan, hâsıl-ı kelâm içimizdeki boşluk iyileşmeden, kişilik bozukluklarının hızını ve önünü kesmek muhâl görünmektedir.

KAYNAKLAR

- Ak İ, Sayar K (2002) Antisozyal kişilik bozukluğunda sosyobiyolojik etkenler. Klinik Psikofarmakoloji Bülteni; 12: 155-158.
- Bauman Z (1993) Postmodern Ethics. Oxford: Blackwell.
- Bauman Z (1999) Küreselleşme: Toplumsal sonuçları. A Yılmaz, çeviren. İstanbul: Ayrıntı yayınları.
- Cloninger RC, Svrakic DM (2000) Personality Disorders. Sadock BJ, Sadock A, editors. Comprehensive Textbook of Psychiatry 7th Edition. Philadelphia: Lippincott Williams and Wilkins, 1723-1724.
- Cushman P (1990) Why the self is empty. Towards a historically situated psychology. American Psychologist; 45: 599-611.
- Eskedal GA (1998) Personality disorders and treatment: a therapeutic Conundrum. Journal of Adult Development; 5: 255-260.
- Foulks EF (1996) Culture and personality disorders. Culture

- and Psychiatric Diagnosis. A DSM-IV perspective. JE Mezich, A Kleinman, H Fabrega, DL Parron, editors. Washington DC: American Psychiatric Press, 243-252.
- Frosch S (1991) Identity Crisis: Modernity, Psychoanalysis and the Self. London: MacMillan.
- Gergen KJ (2000) The Saturated Self. Dilemmas of Identity in Contemporary Life. New York: Basic Books, 48-80.
- Giddens A (1991) The consequences of modernity. Cambridge: Polity Press, 97-98.
- Giddens A (2000) Elimizden Kaçıp Giden Dünya. O Akınhay, çeviren. İstanbul: Alfa yayınları.
- Kirschner S (1996) The Religious and Romantic Origins of Psychoanalysis: Individuation and Integration in Post-Freudian Theory. New York: Cambridge University Press, 1
- Kleinman A (1988) Rethinking Psychiatry. From Cultural Category to Personal Experience. New York: Free Press, 98-99.
- Lasch C (1979) The Culture of Narcissism. American Life In The Age of Diminishing Expectations. New York: Warner Books, 71-103.
- Lewis-Fernandez L, Kleinman A (1994) Culture, personality, and psychopathology. J Abnormal Psychol; 103: 67-71
- Lin KM (1997) Personality and personality disorder in the context of culture. Transcultural Psychiatry; 34: 480-488.
- Linehan MM (1993) Cognitive Behavioral Treatment of Borderline Personality Disorder. New York: Guilford.
- May R (1953) Man's Search For Himself. New York: Delta Books, 13-14.
- Minsky R (1998) Psychoanalysis and culture. Contemporary states of mind. Cambridge: Polity Press, 185-211.
- Meadow A, Vetter HJ (1959) Freudian theory and the Judaic value system. Int J Social Psychiatry; 5: 197-297.
- Millon T (1987) On the genesis and prevalence of borderline personality disorder: a social learning hypothesis. J Pers Dis; 1: 354-372.
- Millon T (2000) Sociocultural conceptions of the borderline personality. The Psychiatric Clinics of North America; 23: 123-136.
- Nuckolls CW (1992) Toward a cultural history of personality disorders. Soc Sci Med; 35: 37-47.
- Paris J (1992) Social factors in borderline personality disorder: a review and a hypothesis. Can J Psychiatry; 37: 480-486.
- Paris J (1996) Social factors in the personality disorders. New York: Cambridge University Press.
- Paris J (1997) Social factors in the personality disorders. Transcultural Psychiatry 34: 421-452.
- Sayar K (2003) Benlik: o yakın soru, o uzak ülke. Bilge Adam; 1: 11-17.
- Sennett R (2003) Aşınan Kimlikler (Yıldırım B, çeviren) İstanbul: Ayrıntı yayınları.
- Soljenitsin A (2002) Tanrı'yı politikaya geri getirin. NPQ Türkiye; 4: 43-47.
- Smith MB (1994) Selfhood at risk: postmodern perils and the perils of postmodernism. American Psychologist; 45: 530-536.
- Thomas K (1996) The Defensive Self: A Psychodynamic Perspective. Understanding the Self. R Stevens, editor. London: Sage Publications, 311-337.
- Tseng W (1999) Culture and psychotherapy: review and practical guidelines. Transcultural Psychiatry 36: 131-179.